

Зарипов Одил Олимжонович

*Бухарский филиал Ташкентского института ирригации и мелиорации,
Узбекистан*

БОЛЬШОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЁН ТУРКИЙ ҚАВМЛАР ТАРИХИГА ДОИР УЛКАН ТАДҚИҚОТ

Аннотация. Ушбу мақола татар тарихчиси Хасан Ато Абушийнинг «Туркий қавмлар тарихи» асарига асосида туркий қавмларнинг келиб чиқиши ва географик тарқалиши масалаларининг ёритилиши таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Хасан Ато Абуший, туркий, турк, Ўрта Осиё, Туркистон.

Аннотация. В этой статье прослеживаются вопросы происхождения, расселения и другие этнические процессы древних тюркских племён по материалом книги татарского историка Хасан Ата Абуший «История тюркских племён».

Ключевые слова: Хасан Ата Абуший, тюркский, турк, Средняя Азия, Туркестан.

Annotation: This article traces the origin issues, resettlement and other ethnic processes of ancient Turkic tribes on the book of the Tatar historian Hasan Ata Abushov «The history of Turkic tribes».

Keywords: Hasan Ata Abushiy, Turkish, Turk, Central Asia, Turkestan.

Маъмур тадқиқотда Хасан Ато Абуший¹ туркий халқлар тарихига доир бир қатор қизиқ ишонarli фикрларни илгари суради. Чунончи муаллиф, японлар, хитойликлар, эскимослар, бурятлар, чукчаларнинг (чукчиларнинг), бир сўз билан айтганда, шимолий муз океани чегараларию узок шарқда истикомат қилувчи жамики халқларнинг, элатларнинг туркий эканлигини қатори далиллар ёзган асосида баён қилади. Филология фанлари номзоди Поён Равшан алоҳида эътироф этишидан янда аниқроғ билиб оламиз. Шунини эътироф этиш керакки Октябрь инқилобидан олдин ҳам, кейин ҳам туркийлар қавмлар тарихига доир асарлар яратилмаган. Буни автор Хасан Ато Абуший таъкидлаб ёзади: «Тарих илмининг нузуми ва зарурияти ушбу даражада эдики, жуда эски замондан берли илм аҳлларино узок синов ва тажриба сўнгиди шаксиз билино келмишдир ... Торих илми эскидан берли ушбу даражада экан, на сабабдин бизнинг қавмимиз-миллатимиз (Русия турклари) ичинди бу қунга қадар ўзина тегишли ўрнини олмамишдир? Турк тилинда торих жуда оз ёзилмишдир».

Хасан Ато Абушийнинг бу фикрлари ҳозирги кун учун ҳам муҳим таъкидлайди. Муаллифнинг кўрсати-

шича, араб ва форс олимлари — ислом муаррихлари икки мингга яқин тарихий асарлар ёзганлар. Аммо Амир Темурнинг тарихи ҳам, кейинги подшоҳларимиз ҳақида ҳам ўз она тилимизда ёзилмаганлиги Абушийнинг эътирозини тўғрилигини тасдиқлайди. Хасан Ато Абушийнинг ўзи XIX аср охирлари, XX аср бошларида яшаган татар маърифатпарвари. У татар олими Шаҳобиддин Маржоний издоши бўлиб, кенг қамровли билимга эга бўлган. Шаҳобиддин Маржоний ҳам Захириддин Муҳаммад Бобур, Абулғозий Баҳодирхон изидан бориб, туркий тилда тарих битиш анъанасини давом эттирган. Унинг ўзи тан олишича, у Европа ва Шарқ илм-фанидан яхшигина хабардор бўлган Шу боисдан ҳам унинг яқинлари туркийлар тарихи ҳақида асар ёзишни ундан илтимос қилганлар. Натижада Хасан Ато Абуший кўп изланишлар олиб борган, Маржоний, Масъудий, Абулғозий ва бар қатор олиму фузалоларнинг асарларини чуқур ўрганиб, «Муфассал тарихи қавми туркий» асарини ёзиб тугатди. Бу асар ёзилганида туркларнинг асосий яшаш жойларидан бири бўлган Булғор шаҳри Руслар тасаруфида бўлган. Шунинг учун ҳам Абуший туркийларни энг аввало Европада пайдо бўлганлиги ҳақидаги фикрни тан олинишига қараб ёндашади.

Хасан Ато Абуший бу асарига жуда улкан тадқиқот ишини амалга оширган. У араб муаррихлари туркий

¹ Хасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. — Т: Чўлпон. — 1993. — 240 б. Туркий қавмлар тарихи, хижрий 1327, милодий 1909 йилда Уфада чоп этилган.

қавмлар сонини 56 та деб белгилаганликларини унинг ўзи эса бу миқдорни 60 тага етказганини ёзади. Мазкур китоб Турония туркларини тавсифдан бошланади. Унинг ёзишича: «Турк уруғлари қавми турониянинг қабилабоши ва жуда эски ва улуг шўъбасидир... Турк халки бу ерларнинг энг эски халқлари ва хожалари эди»² — дейди. Ўтмиш тарихга назар ташласак, Ҳасан Ато Абушийнинг бу фикрлари ҳақ эканлигига ишонамиз. Китобда туркий қавмлардан бўлган хитой, искиф, масоғет, булғор, бошқурт, мажор, венгер, хазар, яхуди динидаги булғорлар, уйғур, ўзбек, ўғуз, туркман, хоразм, қипчоқ, салжук, усмонли, қирғиз, қозоқ, татар, Манжур, Хитой татарлари, тўнғус, Манғул ва бошқа аждодларимиз бари бир шажарадан тарқалган туркийлар эканлигижўяли фикрлар келтирган. Абуший бу китобда фақатгина туркий қавмларни тавсиф қилибгина қолмасдан, қўшни халқлар тарихи, уларнинг туркийлар билан муносабати: дўстлик алоқалари, ихтилофлари ҳақида ишончли ва тўғри фикрларни баён қилган.

«Туркий қавмлар тарихи» китобида баён қилинишича, туркий қавмлар жаҳонда энг кўп, энг улуг, энг қудратли халқлар экан. Афсуски, ҳозирги пайтда ер қуррасининг беш қитъасида сочилиб кетган туркий қавмлар ўзаро жанглар, келишмовчиликлар, ички низолар, ер, сув, яйловларга эғалик қилиш туфайли азият чеккан бўлсалар, иккинчи томондан табиатан жанговар, от устида ухлаб, от устида овқатланадиган, алп турклардан ниҳоятда қўрқадиган славянлар уларга ҳар қадамда панд берганликларига амин бўламиз. Бир мисол: Мўғуллар булғор туркларини устига бостириб келганда рус подшоҳлари уларнинг қирилишини хотиржам ва мамнуният билан қузатганлар. Ваҳоланки, бир вақтлар русларда очарчилик бўлганда булғорлар уларни дон-дун ва озиқ-овқат билан таъминлаган эдилар. Аммо рус подшоҳларини бу иши (қувончи) узокқа бормайди, мўғуллар уларни ҳам забт этади. Туркийлар билан славянларнинг вазият тақозосига қўра қони қўшилса ҳам, дини ҳануз яқинлашиб кетмаётганлигидан муаллиф афсусланади.

Туркий халқларнинг ўзаро қовушмаслиги уларнинг бирин-кетин тобе бўлишига олиб келади. Европалилар, ариқолилар, шимол туркларини қуряқлар, эскимослар ва бошқа қарам қилинган қавмларнинг руҳиятини, жанговарлик қобилятини янчиб ташлаш учун улар фахш ва ичимликни кенг тарғиб қиладилар, бунга эришадилар ҳам. Абуший қуряқларнинг хулқий бузилиши, яъни уларда азалда ҳеч қўрилмаган ўғрилик, жинойтчилик содир бўлишида рус тожирларининг таъсири катта бўлганлигини, ариқоликлар эса туркларни ичкиликка ўргатганликларини ўз китобида афсус билан ёзади.

Абушийнинг ёзишича, олим ва саёхатчи либосидаги айрим рус корчаллонлари туркий халқларнинг қадимиятига дахлдор осору атикаларини, ҳатто уларнинг энг муқаддас жойлари бўлган қабристонларини ҳам талаганлар.

Абуший мазкур асарида асосий эътиборини Русияга тобе бўлган туркий қавмлар тарихини ёритишга қаратган. Муаррих рус ҳукмдорлари ўтказётган сиёсатнинг асл моҳиятини англаб туркий қавмлар урфини, тилини, маданиятини, тарихини унуттаётган қавмдошларининг тарихини абадийлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган қўринади. Шу боисдан ҳам у Ўрта Осиёга, Туркистонга жуда кам саҳифаларни ажратган. Аммо бу унинг Туркистонга бўлган ҳурмат эътиборига асло соя солмаслигини тушуниш қийин эмас. Чунончи, маданият, илм-фан, давлатни бошқариш усулларининг мукамаллигини у худди шу жойда яшовчи қабилаларда кўради. У суғоришнинг энг қулай усули Туркистонда жорий этилганлигини алоҳида қайд этади.

Туркий халқларнинг асл бешиги, кўз очиб қўрган Ватани бўлган Туркистоннинг туғди-битди туркларини ўзбеклар октябр инқилоби таъсирида ўзликдан бегона қилинаётган эдилар. Буларга мустақиллик узил-кесил зарба берди. Мустақил Ўзбекистоннинг байроғи эндиликда бошимиз узра ҳилпираб турмоқда. Мустақиллигимизнинг 25 йиллиги давомида ўзбек туркларининг ўзликни англаши учун барча чора-тадбирлар қўрилди. Мазкур китобнинг нашр қилиниши ҳам шу йўлдаги дадил бир қадамдир, деб ҳисоблайман. Юртимизга ташриф буюраётган япон ҳам, фин ҳам бизга қондош-жондош бўлиб, улар бир улкан дарахтнинг шохлари экан, буни англаш ўзликни англашдир. Ҳасан Ато Абуший ушбу асарида давр нуқтаи назаридан чекланган бир томонлама талқин қилинган ўринлари бор. Асарда ҳиндистонлик, покистонлик, озорбойжонлик, доғистонлик турклар ҳақида ҳеч бир нима айтилмаганлиги ҳам фикрни тасдиқлайди.

Аммо муҳими, Абуший бизнинг истиқлолгача тарих фанимизда бўлиб келганидек, кимнингдир райига қараб, кимгадир ёкиш учун, кимнингдир сиёсатини мақуллашни ўйлаб иш тутмаган. У ҳақиқатни инсоф билан далиллар орқали ифодалаган. Унинг китобида туркий қавмлар жаҳоннинг энг қадимий, энг маданиятли, энг жанговар, энг ишбилармон, мард, танти вакиллари эканлигини у ифтихор билан ёзган. Бу халқлар олижаноб, ишонувчан, дўст кадрига етадиган инсонлар бўлиб, уларнинг ушбу фазилатлари ўзларига гоҳо панд берганлигини, шунинг учун ҳам бир вақтлар Европанинг юрагига қадар ишғол қилган туркийлардан фақат биргина Усмонли турклар ўз давлатига, ҳокимиятига эга бўлди, деб Абуший қайғуради. Шукроналар бўлсинки,

² Ўша асар 38 бет.

муствақиллик шарофати билан ўзбек турклари ҳуқуқий демократик давлатчиликка асос солиб, уни бугунги кунда бутун дунё тан олаётганлиги қувончлидир. Бу Хасан Ато Абуший орзусининг ушалиши, минг-минглаб ўтмишда армонда ўтган донишманд туркийлар ниятининг амалга оширганлигидан

далолатдир. Ўзликни англаш йўлида Абуший томонидан қилинган бу эзгу иш ҳозирги кунда муствақил Ватанимизнинг муствақиллигини муствақамлашга, ўзбекларнинг қадимий қадриятларини оммага етказиш йўлида босилган муҳим бир қадам сифатида аҳамиятга моликдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Хасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. — Т.: Чўлпон. — 1993.